

**1800-1815 Yılları Arasında Basılmış Olan Matbu Eserlerin Unvan Sayfalarındaki Başlık
Bezemeleeri**

The Title Ornaments on the Title Pages of Printed Works Published Between 1800 and 1815

Keziban GÜNDÜZ

Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Türk İslam Sanatları Tarihi
Dr., Süleyman Demirel University, Social Sciences Institute,
History of Turkish-Islamic Arts
Isparta/Türkiye
kezibanuygun@hotmail.com | orcid.org/0000-0002-9211-6021

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 27 Nisan / April 2024

Kabul Tarihi | Accepted: 17 Haziran / June 2024

Yayın Tarihi | Published: 30 Haziran / June 2024

Atıf | Cite as: Keziban Gündüz, "1800-1815 Yılları Arasında Basılmış Olan Matbu Eserlerin Unvan Sayfalarındaki Başlık Bezemeleeri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52 (Haziran 2024/1), 328-348.

İntihal | Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Suleyman Demirel University Faculty of Theology Isparta/Turkey

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduifd>

Mail: ilahiyatdersisi@sdu.edu.tr

1800-1815 Yılları Arasında Basılmış Olan Matbu Eserlerin Unvan Sayfalarındaki Başlık Bezemeleri

Öz

Geometrik ve bitkisel motiflerin temel bir rol oynadığı İslam sanatında, sanatçılar doğadaki çiçekleri stilize ederek kültürel değerlerini, inançlarını ve duygularını yansıtan sanat eserleri üretmişlerdir. Bu eserler, sadece o dönemin yaşam tarzını yansıtmakla kalmamış, aynı zamanda belgesel nitelik taşıyarak o döneme ait bir iz bırakmıştır. Ancak 18. yüzyıldan sonra Osmanlı'nın sanat anlayışında değişim gözlenmiştir. Avrupa'nın etkisiyle şekillenmeye başlayan Osmanlı sanatı, tezyinatların kompozisyonunda ve motiflerinde yeni bir anlayışın ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. 19. yüzyılda ise bu anlayış daha fazla belirgin hale gelmiştir. Ayrıca matbaanın icadıyla birlikte, kitap sanatında önemli değişimler gözlenmiştir. Geleneksel kitap süsleme sanatının yazma eserlerdeki izleri, matbu kitapların sayfalarında da yaşatılmaya çalışılmıştır.

Matbu eserlerin unvan sayfalarının incelenmesi, Osmanlı dönemi kitap sanatının önemli bir parçasını anlamak ve değerlendirmek açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu çalışma, Osmanlı matbu eserlerinin estetik ve sanatsal unsurlarını anlamak, üsluplarını belirlemek ve bu eserlerin kitap sanatı açısından önemini vurgulamak için gereklidir. Bu çalışmanın temel kapsamı, 1800-1815 yılları arasında basılan eserlerin unvan sayfalarının detaylı bir incelemesini yapmak ve bu unvan sayfalarında kullanılan üslupları belirlemektir.

İncelediğimiz dönemde basılmış olan eserler ile ilgili kaynaklar incelendiğinde 61 eser ismine rastlanılmıştır. Fakat kütüphanelerde bu eserlerin çoğu bulunamamıştır. Elde edilen eser sayısı 24'tür. Bu eserler genellikle ilk baskı sayısı olarak 500 veya 1000 adet üretilmiştir ve basılan bu eserlerin kopyalarına aynı veya farklı kütüphanelerde sıkça rastlanılmaktadır. Ayrıca bazı eserler birkaç ciltten oluşabilmektedir. Bu gibi nedenlerden dolayı elde edilen kopyalar ve ciltler ile birlikte toplam incelemeye dahil olan kitap sayısı 38'e yükselmektedir.

Osmanlı döneminde matbu eserlerin unvan sayfalarında kullanılan üsluplar incelendiğinde üç ana kompozisyonda düzenlendiği gözlemlenmiştir. Bu kompozisyonlar klasik tezhip üslubu, rokoko üslubu ve geometrik düzenle yapılmış üsluplardır. Elde edilen eserlerdeki unvan sayfalarındaki başlık bezemelerinin üslubuna bakıldığı zaman; klasik tezhip üslubunun 2 farklı eserde, rokoko üslubunun ise birbirinden farklı 19 eserde kullanıldığı görülmektedir. Bu 19 eserin farklı kopya ve ciltleriyle birlikte toplam 33 nüshanın bu başlık altında analizi yapılmıştır. Son olarak, geometrik düzenle yapılan üsluplara ise 3 farklı eserde rastlanılmış ve birbirinden farklı üslupların kullanıldığı gözlemlenmiştir.

Günümüz literatüründe, bu döneme ait baskı eserlerin genellikle genel bilgilerine, tarihine, konularına ve eser özelliklerine değinildiği görülmektedir. Ancak eserlerin kitap sanatı açısından incelenmesi ile ilgili çalışmalara pek fazla rastlanmamıştır. Bu çalışmanın amacı bu eksikliği bir

nebze de olsa giderebilmek ve bu döneme ait basılı eserlerin üslup ve görsel unsurlarının anlaşılmasına katkı sağlamaktır.

Çalışmaya tespit edilen eserler yerinde incelenerek ve detaylı fotoğraflandırılması yapılarak başlanmıştır. Unvan sayfalarının analizleri sırasında, dönemin üslup özellikleri göz ardı edilmemiştir. Ayrıca 18. yüzyılda basılmış olan eserlerin unvan sayfaları da incelenerek, ele alınan dönemle karşılaştırılması yapılmıştır. Sonuç olarak, bu çalışma 1800-1815 yılları arasındaki eserlerin unvan sayfalarındaki başlık bezemelerinin kitap sanatları açısından kapsamlı bir incelemesini sunmaktadır. Elde edilen bulgular ile bu döneme ait basılı eserlerin üslup ve görsel özelliklerinin daha iyi anlaşılmasına ve bu eserlerin kültürel mirasının korunmasına katkı sağlayacağına inanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Matbu Kitaplar, Unvan Sayfası, El Yazması, Başlık Bezemesi, Osmanlı
The Title Ornaments on the Title Pages of Printed Works Published Between 1800 and 1815

Abstract

In Islamic art, where geometric and floral motifs play a fundamental role, artists stylized the flowers in nature and produced works of art that reflected their cultural values, beliefs and emotions. These works not only reflected the lifestyle of that period, but also had a documentary quality and left a trace of that period. However, after the 18th century, a change was observed in the Ottoman understanding of art. Ottoman art, which began to take shape under the influence of Europe, enabled the emergence of a new understanding in the composition and motifs of ornament art. In the 19th century, this understanding became more evident. Additionally, with the invention of the printing press, significant changes were observed in book art. The process of traditional book decoration art in manuscripts have been tried to be kept alive on the pages of printed books.

Examining the title pages of printed works is of great importance in terms of understanding and evaluating an important part of the book art of the Ottoman period. This study is necessary to understand the aesthetic and artistic elements of Ottoman printed works, to determine their styles and to emphasize the importance of these works in terms of book art. The main scope of this study is to make a detailed examination of the title pages of the works published between 1800-1815 and to determine the styles used in these title pages.

When the sources related to the works published in the period we were examined, 61 works were found. However, most of these works could not be found in libraries. The number of works obtained is 24. These works were generally produced in an initial print run of 500 or 1000, and copies of these printed works are frequently found in the same or different libraries. Additionally, some works may consist of several volumes. For such reasons, together with the copies and volumes obtained, the total number of books included in the review increases to 38.

When the styles used in the title pages of printed works during the Ottoman period were examined, it was observed that they were arranged in three main compositions. These compositions

are styles made with classical ornament style, rococo style and geometric order. When we look at the style of the title ornaments on the title pages of the obtained works; It is seen that the classical ornament style is used in 2 different works, and the rococo style is used in 19 different works. A total of 33 copies, including different copies and bindings of these 19 works, were analyzed under this heading. Finally, styles made with geometric order were encountered in 3 different works and it was observed that different styles were used.

In today's literature, it is seen that the general information, history, subjects and characteristics of the printed works of this period are generally mentioned. However, there are not many studies examining the works in terms of book art. The aim of this study is to eliminate this deficiency to some extent and to contribute to the understanding of the style and visual elements of printed works of this period.

The study started by examining the identified works in the library where they were found and taking detailed photographs. During the analysis of the title pages, the stylistic features of the period were not ignored. In addition, the title pages of the works published in the 18th century were examined and compared with the period in question. As a result, this study offers a comprehensive examination of the title ornaments on the title pages of works between 1800 and 1815, in terms of book arts. It is believed that the findings obtained will contribute to a better understanding of the style and visual characteristics of the printed works of this period and to the preservation of the cultural heritage of these works.

Keywords: Printed Books, Title Page, Manuscript, Title Decoration, Ottoman.

Giriş

El yazmacılığın bilginin kâğıt üzerine aktarılma geleneğiyle yaygınlaştığı bilinmektedir. Ancak, el ile yazılan eserlerin istinsah işinin zahmetli olması ve kısa sürede çoğaltılamaması istinsah işine bir kolaylık bulma isteğini beraberinde getirmiştir ve böylece basım işi ortaya çıkmıştır.¹ Tab' etme işi çok eski bir geçmişe sahiptir. Ancak, ilk müteharrik (hareketli) harfler 15. yüzyılın ortalarında Gutenberg tarafından Avrupa'da uygulanmaya başlamıştır.² Aynı yüzyılın sonlarına doğru İspanyol Yahudiler güvenli bir sığınak olarak gördükleri Osmanlı Devletine gelirken matbaayı da yanlarında getirmişlerdir.³ Yanlarında getirdikleri bu yeni alet, yazının mekanik bir formunu oluşturmuştur. Matbaa denilen bu alet ile bir kültürün fikirlerinin, bilgilerinin ve edebiyatının kolayca basılması sağlanarak, aynı eserin binlerce baskısını az hata ile ve uygun maliyetle çoğaltıp geniş kitlelere yayılması sağlanmıştır. Buna rağmen Osmanlı'da matbaa hemen kabul görmemiştir. Ekonomik, dini veya sosyal nedenlerden olsa gerek dönemin padişahı Fatih Sultan Mehmet, Osmanlı İmparatorluğu

¹ Büşra Tosun Durmuş, "Matbaa Teknolojisinin Osmanlı Devletine Giriş ve Koşulları ve Tartışmalar", *e-gifder Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi* 5/2 (2017), 952.

² Orhan Öcal, *Kitabın Evrimi*, (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1971), 136.

³ Kemal Beydilli, "Matbaa" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2003), 28/106; Berrin Küçükcan, "Dünden Bugüne Matbaanın Serüveni" *Leman Şenalp'e Armağan* (İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği İstanbul Şubesi, 2006), 161.

sınırları içerisinde Arapça ve Osmanlıca eserlerin basılmasını engellemiştir ve bu durum Türk matbaacılığının doğuşunu geciktirmiştir. Söz konusu yasaklama, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde, ilk Türk matbaasının kuruluş tarihi olan 1726 yılına kadar devam etmiştir.⁴

Türk matbaacılığının ilk önemli temsilcisi olan İbrahim Müteferrika'nın Avrupa'daki matbaa teknolojisinin Osmanlı'ya gelmesinden yaklaşık 300 yıl sonra açtığı matbaa, Türk basım tarihinde dönüm noktası olmuştur. Müteferrika, basılan kitaplarda ilk olarak *Darü't-Tıba'ati'l-Ma'mure*, adını kullanmış olmasına rağmen, matbaası genellikle *Müteferrika Matbaası* olarak anılmaktadır. Bu matbaada Müteferrika'nın liderliğinde 23 cilt halinde toplam 17 eser basılmıştır. Bu eserler Osmanlı Devleti sınırları içerisinde basılan ilk Arapça ve Osmanlıca eserler olmuştur. Müteferrika'nın ardından ise yüzyılın sonuna kadar farklı matbaalar da dahil olmak üzere 28 eser daha basılmıştır. Bu da onun matbaacılık alanındaki etkisinin ve mirasının devam ettirildiğini göstermektedir.

Herhangi bir kütüphanede kolayca bulunamayan bu özel eserler, gereken dikkati ve özeni görmedikleri için maalesef zarar görmekteyiz. Gerekli konservasyon çalışmalarının yapılmadığı ortamlarda depolanan bu eserlerin, okuyucuların özensiz kullanımı, depolama koşullarının yetersiz olması ve hatta böceklerin kitapları tahrip etmesi gibi etmenler nedeniyle deforme olma riski artmaktadır. Dolayısıyla, bu değerli eserlerin özelliklerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmaları, bu konunun daha fazla dikkatle ele alınmasını ve bu eserlerin korunması için önlemler alınmasını gerektirmektedir.

1800-1815 yılları arasında basılmış olan eserlerin unvan sayfalarını konu alan çalışma, bu sayfaların başlık bezemelerinde kullanılan üslupların detaylı bir analizini içermektedir. 18. yüzyılda basılmış olan eserler ile ilgili çok fazla çalışmalar olduğu için ve diğer yılları da detaylı bir şekilde inceleyebilme adına bu zaman aralığı seçilmiştir. Ayrıca zaman ilerledikçe matbaalarda basılan kitap sayısında da oldukça fazla artış gözlenmiştir. Bu nedenle bir makalenin hacmi için 15 yıllık bir zaman aralığını çalışmanın yeterli olacağı düşünülmüştür. Ayrıca gerektiği yerlerde 18. yüzyılda basılmış olan eserlerin unvan sayfası bezemeleriyle de mukayeseler yapılmıştır. Böylece el yazmalarında kullanılan klasik tezhip üslubunun, rokoko üslubunun ve de geometrik düzende yapılmış bezemelerin baskı eserlere ne ölçüde geçirilebildiğini anlamamıza yardımcı olacaktır.

Bu çalışma ile 1800-1815 yılları arasında basılan eserlerin unvan sayfasının kitap sanatları açısından detaylı bir şekilde incelenmesi ve değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Konu ile alakalı benzer çalışmalarda, söz konusu döneme ait eserlerde genellikle yazarlarına, tarihine, konularına ve sayfa sayılarına odaklanıldığı gözlemlenmektedir. Bunun yanında son dönemlerde yapılan bazı çalışmalarda ise matbu eserlerdeki resimli sayfaların incelendiği görülmüştür.⁵ Ancak eserlerin kitap sanatları

⁴ Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1989), 11-12; Hüseyin Gazi Topdemir, *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 22; Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler* (Ankara: Güven Basımevi, 1959), 21-22.

⁵ Bu kaynaklar için bkz: Fatma Özdemir, *Osmanlı Dönemi Matbu Kitaplarda Resim Kullanımı (1729-1850)*, (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020); Fatma Özdemir, "Coğrafya Alanında Hazırlanmış Resimli İlk Matbu Kitaplar ve Resimlerin İncelenmesi", *Çukurova*

açısından incelenmesine pek fazla rastlanılmamıştır. Bu bağlamda, çalışmamızda eserlerin unvan sayfalarının detaylı bir değerlendirilmesi yapılarak süslemelerin analizlerine yer verilecek ve bu süslemelerin üslup ve görsel birliği incelenecektir. Bu çalışma ile 1800-1815 yılları arasındaki eserlerin unvan sayfasının kitap sanatı açısından incelenmesiyle bu döneme ait basılı eserlerin üslup ve görsel unsurlarının anlaşılmasına katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

Tüm bu amaç ve kapsam doğrultusunda tespit edilen eserler yerlerinde incelenip detaylı bir şekilde fotoğraflanmıştır. Özellikle unvan sayfalarının değerlendirilmesi ve başlık bezemelerinin analizleri için dönemin üslup özelliklerine dikkat edilmiştir. Bu analizler, unvan sayfalarının tasarımları, kullanılan süsleme motifleri, yapılan bezemenin şekli ve varsa renklendirme özellikleri gibi unsurları içermektedir. Ayrıca bezemelerin üslup ve kompozisyon birliğinin saptanması da önemli bir odak noktası olmuştur. Eserler, unvan sayfalarına göre detaylı olarak değerlendirilmiş ve bu değerlendirme süreci, fotoğraflarla desteklenerek görsel açıdan zenginleştirilmiştir. Böylece Osmanlı matbu eserlerin unvan sayfaları üzerine kapsamlı bir inceleme yapılabilmektedir.

1. Osmanlı'da Matbaa

Avrupa'daki gelişmeler 18. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'ni etkilemeye başlayarak, toplumun yaşam tarzında ve düşünce yapılarında değişimlere yol açmıştır. Yeniliğe açık olan padişah III. Ahmed ile Sadrazamı Damad İbrahim Paşa tarihte "Lale Devri (1718-1730)" diye geçen bu dönemde Batı ile ilişkilerini geliştirmiştir.⁶ Bu gelişmelerden biri de çeşitli ülkelere elçiler gönderilmesidir. Gönderilen elçilerden, diplomatik ilişkilerin yanı sıra askeri ve teknik yenilikler, bayındırlık ve eğitim araçları gibi alanlardaki gelişmelerden uygulanabilir olanlarının raporlanması istenmiştir.⁷ Fransa'da elçilik görevinde bulunan Çelebi Mehmed Efendi ile oğlu Said Efendi, Osmanlı topraklarına dönüşlerinin ardından Müteferrika İbrahim Efendi ile bir araya gelen Said Efendi ortak amaç doğrultusunda birleşerek matbaa kurma konusunda anlaşmışlar ve hazırlıklara girişmişlerdir.⁸ İlk kitap basıldıktan iki-üç yıl sonra Said Efendi matbaa işini bıraktığı için İbrahim Müteferrika basım işine tek başına devam etmiştir.⁹

İbrahim Müteferrika 31 Ocak 1729 yılında *Vankulu Lüğatı* ile başladığı basım serüvenini 01 Ekim 1742 *Ferheng-i Şuûri* adlı eser ile tamamlamıştır. Onun başarı dolu kariyeri, matbaanın 1735 ile 1741 yılları arasında altı yıl süren faaliyetinin durdurulmasıyla kesintiye uğramıştır. Bu döneme rağmen azmi ve çabalarıyla toplamda 17 eser basmayı başarmıştır. 1745 yılında ise İbrahim

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 20/2 (2020); Fatma Özdemir, "Tıp ve Sağlık Konulu Resimli İlk Matbu Kitaplar ve Resimlerinin İncelenmesi", *Ibad Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (2022).

⁶ Mustafa Kınık, "İbrahim Müteferrika ve Yayımladığı İlk Kitaplar", *Kalemîşi* 2/4 (2014), 26; Alpay Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Batı, Basın ve Yayın*, (İstanbul: Literatür Yayınları, 2000), 17.

⁷ Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze*, 17.

⁸ Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze*, 18; Gimabatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, çev. Rikkat Kunt, (İstanbul: Yayın Matbaacılık, 1990), 21.

⁹ Küçükcan, "Dünden Bugüne Matbaanın Serüveni", 164.

Müteferrika vefat etmiştir. Ancak bıraktığı miras, Osmanlı matbaacılığı ve yayıncılığı üzerinde derin ve kalıcı bir etki bırakmıştır.¹⁰

Müteferrika İbrahim Efendi çeşitli alanlarda eserler basmıştır. Basmış olduğu toplam 17 eserin 10'u tarih konulu, 2'si sözlük, 2'si siyaset diğerleri ise askerlik, fen ve coğrafya gibi farklı alanları içermektedir. Müteferrika'nın basmış olduğu eserler ve bu eserlerin konuları aşağıdaki tabloda verilmiştir (Tablo 1).

Tablo 1: Müteferrika Matbaasında Basılmış Olan Eserler

Eserin Adı	Eserin Konusu	Baskı Tarihi
1- Vankulu Lügati I-II	Dil	1729
2- Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr	Askerlik	1729
3-Tarih-i Seyyah	Tarih	1729
4-Târihü'l-Hîndi'l-Garbî	Tarih	1730
5-Tarih-i Timûr-i Gürkan	Tarih	1730
6-Tarih-i Mısri'l-Cedîd ve Tarih-i Mısri'l-Kadîm	Tarih	1730
7-Gülşen-i Hulefa	Tarih	1730
8-Grammaire Turque	Dil	1730
9-Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Ümem	Siyaset	1732
10-Füyûzât-ı Mıknâsiyye	Fen	1732
11-Cihannüma	Coğrafya	1732
12-Takvîmü't-Tevârih	Siyaset	1733
13-Tarih-i Nâima I - II Cilt	Tarih	1734
14-Tarih-i Râşid I – II - III Cilt	Tarih	1741
15-Tarih-i Çelebizâde Efendi	Tarih	1741
16- Ahvâl-ı Gazavat-ı der Diyâr-ı Bosna	Tarih	1741
17-Ferheng-i Şu'ûri I – II Cilt	Tarih	1742

Müteferrika'nın matbaacılık faaliyetlerinin ardından, Osmanlı İmparatorluğu'nda uzun bir süre matbaa faaliyetlerinin yeniden canlandırılması için pek fazla çaba sarf edilmediği görülmektedir. Bu durumun nedenleri arasında, bilinmeyen sebeplerin yanı sıra bazı dönemlerde çıkan savaşlar ve siyasi karışıklıklar yer almaktadır. Bu olumsuzluklar matbaa endüstrisinin istikrarlı bir şekilde gelişmesini engellemiştir. Ancak dönemin sonlarına doğru yeni matbaaların açılmasıyla birlikte basım işleri yeniden hareketlenmiştir. Bu yeni matbaaların kurulması, basım işlerinin devamlılığını sağlamak adına önemli bir adım olmuştur.¹¹ Bu matbaalarda basılan eserler incelendiğinde, ilk basılan eserlerdeki gibi klasik kitap sanatları üsluplarına sadık kalmaya çalışıldığı görülmektedir. Yani bu döneme ait bazı eserlerin geleneksel kitap sanatlarının izlerini taşıdığı anlaşılmaktadır.

18. yüzyılda Batı etkisinin artmasıyla birlikte askeri, siyasi ve ekonomik alanlarda oluşan önemli değişimler bu dönemde de ilerleyerek devam etmiştir. Bu değişimler Osmanlı toplumunu ve kültürünü derinden etkilediği gibi matbu eserlere de yansımıştır. Batı ile temasın artmasıyla birlikte, matbu eserlerdeki tasarım ve içerikte bazı değişiklikler gözlemlenmiştir. Özellikle, Batı tarzında basılmış eserlerde, geleneksel Türk kitap sanatlarının yanı sıra yeni teknikler ve motifler de yer almıştır. Özellikle bu yeni üslup matbu eserlerin unvan sayfalarında çok daha belirgin hale gelmiştir.

¹⁰ Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi*, 36.

¹¹ Küçükcan, "Dünden Bugüne Matbaanın Serüveni", 165-166.

Bu durum Osmanlı kültüründe ve sanatında Batı etkisinin giderek arttığını ve matbu eserlerin bu değişimden etkilendiğini göstermektedir.

2. Matbu Eserlerin Unvan Sayfalarında Kullanılan Üsluplar

Türk medeniyetinin derin kökleri ve geniş coğrafyası, süsleme sanatını ve kullanılan malzemelerin çeşitliliğini önemli ölçüde etkilemiştir. Binlerce yıllık geçmişi boyunca, süsleme sanatı çeşitli medeniyetlerin etkisiyle zenginleşmiş ve gelişmiştir. Yazma eserler, sanatın ve estetiğin bir yansıması olarak kabul edilmiş ve büyük ölçüde süslemelerle donatılmıştır. Osmanlı döneminde matbaanın henüz kurulmadığı zamanlarda, el yazmalarında en göz alıcı süslemeler genellikle *ciltlerde*, *zahriye*, *unvan* ve *serlevha* sayfalarındadır.¹² Tezhip sanatında, karşılıklı iki sayfa şeklinde yapılan ve zahriye sayfasından sonra gelen bezemeli sayfaya “serlevha” denir. Fakat tezhibin uygulandığı bölüm, sadece metnin başladığı ilk sayfada ve yazı alanının üzerindeyse, bu sayfaya “unvan sayfası” adı verilmektedir.¹³ Matbaanın açılmasıyla bu süsleme geleneği matbu kitaplarda da devam ettirmeye çalışılmıştır. Ancak yazma eserlerden farklı olarak matbu kitaplarda serlevha sayfaları yerine unvan sayfası tercih edilmiştir. Bu da matbaanın yaygınlaşmasıyla birlikte süsleme geleneğinin değişikliklere uğramaya başladığını göstermektedir.

Bir eserdeki unvan sayfasının sayısı o eserlerde bulunan konu veya bölüm sayısına da bağlı olabilmektedir. Çünkü bazı eserlerin her bölüm başında veya cüz başlarında ilk sayfada kullanılan başlık bezemesinin aynısının kullanıldığı görülmektedir.¹⁴ Başlık bezemesi, çoğunlukla besmele veya kitabın adı ya da bölüm adını içerecek şekilde tasarlanabilmekte ve başlığın ortasına veya hemen üzerine yerleştirilmektedir.¹⁵

İncelediğimiz 1800-1815 yılları arasında basılmış olan 61 eser ismi bulunmaktadır.¹⁶ Bu 61 eserden 24 tanesine ulaşılmıştır. Bu dönemde basılan eserler genellikle 500 veya 1000 adet basıldığı için farklı kütüphanelerde veya aynı kütüphanede bile aynı eserin farklı kopyalarına sıkça rastlanmaktadır. Bu durum, araştırmacıların eserlerin çeşitli versiyonlarını karşılaştırma ve analiz etme şansını arttırmaktadır. Ayrıca bazı eserlerin iki veya daha fazla ciltten oluştuğu da göz önünde

¹² Mustafa Bektaşoğlu, *Anadolu'da Türk İslam Sanatı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), 37.

¹³ F. Çiçek Derman, “Tarihimizde Mushafların Bezenmesi” 46/4 (2010), 139; Mine Esiner Özen, *Tezhip Sanatından Örnekler* (İstanbul: Özen Kitabevi, 2007), 35; Mine Esiner Özen, *Türk Tezhip Sanatı* (İstanbul: Gözen Kitap ve Yayınevi, 2003), 18; Azade Akar - Cahide Keskiner, *Türk Süsleme Sanatlarında Desen ve Motif* (İstanbul: Tercüman Sanat ve Kültür Yayınları, 1978), 29; Mine Esiner Özen, *Yazma Kitap Sanatları Sözlüğü* (İstanbul: İ.Ü. Fen Fakültesi Döner Sermaye işletmesi Prof. Dr. Nazım Terzioğlu Basım Atölyesi, 1985), 62; Duran, “Serlevha”, 36/567; İlhan Özkeçeci - Şule Bilge Özkeçeci, *Türk Sanatında Tezhip* (İstanbul: Seçil Ofset, 2007), 155; Gülnur Duran, “Serlevha”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/567; Mine Esiner Özen, *Tezhip Sanatından Örnekler* (İstanbul: Özen Kitabevi, 2007), 35.

¹⁴ Duran, “Serlevha”, 36/567.

¹⁵ Özen, *Tezhip Sanatından Örnekler*, 35; Özen, *Türk Tezhip Sanatı*, 18; Özkeçeci - Özkeçeci, *Türk Sanatında Tezhip*, 155.

¹⁶ 61 eser ismi tek kaynaktan değil, farklı kaynaklar taranarak bulunmuştur. Yararlanılan kaynaklar şunlardır; Jale Baysal, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar* (İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1968); Kemal Beydilli, *Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997); Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi*.

bulundurulmalıdır. Elde edilen kopyalar ve ciltlerle toplam 38 farklı nüshanın unvan sayfası incelenmeye çalışılmıştır.

Bu eserler arasında, unvan sayfası bulunmayan tek eser H.1218-M.1803 tarihli *Diatribes de l'Ingénieur Séid Monstapha* adlı eserdir. Bu eseri diğerlerinden farkı kılan Latin alfabesiyle basılmış olması ve günümüz kitapları gibi ilk sayfasında herhangi bir bezeme bulunmamasıdır. Bu eserin dışında kalan 23 eserin unvan sayfalarında ise çeşitli üsluplarda yapılmış başlık süslemeleri yer almaktadır. Bu başlık bezemeleri, eserlerin estetik ve sanatsal niteliklerine önemli bir katkı sağlamaktadır. Elde edilen eserlerin unvan sayfaları üzerine detaylı bir analiz yapabilmek için daha faydalı olacağı düşüncesiyle başlık bezemesinde kullanılan üsluplara göre unvan sayfalarının gruplandırılması yapılmıştır. Bu yaklaşım başlık bezemelerin çeşitliliğini ve özelliklerini daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

2.1. Klasik Tezhip Üslubundaki Unvan Sayfaları

18. yüzyılda basılmış olan eserlerin başlık bezemeleriyle, çalışmamızda incelenen dönemin başlık bezemeleri karşılaştırıldığında, 18. yüzyılda klasik tezhip üslubuyla yapılmış başlık süslemelerinin daha fazla tercih edildiği görülmektedir. 1800-1815 yılları arasında basılan eserlerin bezemelerinde ise Batı üslubunun daha yaygın olarak kullanılması, klasik üslubun popülerliğinin 18. yüzyıl başlarından itibaren azaldığını göstermektedir. Bu dönemde klasik tezhip motiflerinin yoğunluğu azalırken, rokoko üslubuyla yapılan desenlerin kullanımı artmaktadır. Bu artışın bir yansıması olarak, incelenen dönemde basılan eserlerin başlık bezemelerinde belirgin bir değişiklik gözlemlenmektedir. Özellikle 1800-1815 yılları arasında, klasik üsluba sadık kalan eserlerin sayısının dramatik bir şekilde azalması, bu değişimin en belirgin göstergelerinden biri olabilir.

Klasik başlık tezhiplerini el yazmalarında çeşitli biçimlerde görmek mümkündür. Aynı şekilde matbu eserlerin bezemesinin de bu başlık tezhiplerine benzetilmeye çalışıldığı dikkat çekmektedir. 18. yüzyılda İbrahim Müteferrika tarafından açılan *Darü't-tibâati'l-Ma'mure*'de¹⁷ basılmış olan kitaplar incelendiğinde klasik tezhip üslubundaki süslemelerin iki farklı biçimde yapılmış olduğu görülmektedir (Resim 1). Fakat 1800-1815 yılları arasında ise klasik tezhip üslubunda yapılmış bir bezeme biçimine rastlanılmaktadır. 18. yüzyılda 19 eserin 9'unda klasik üslupta başlık bezemesi kullanılırken,¹⁸ 1800-1815 tarihleri arasında sadece 2 eserde klasik üslup tarzında yapılmış başlık süslemesi görülmektedir. Bu iki eserin unvan sayfasının birinde başlık süslemesi 18. yüzyılda kullanılan başlık süslemesiyle benzerlik gösterirken, diğerinde ise sadece sayfada bulunan besmele bölümünün fazla özenilmeden bezemesi yapılmıştır.

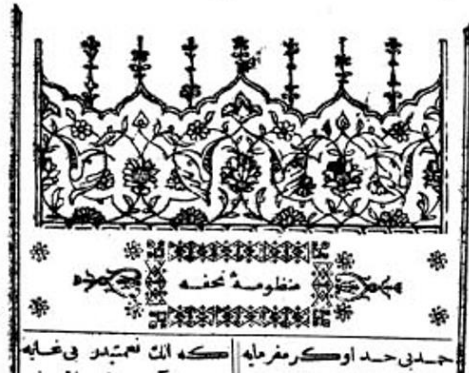
¹⁷ Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi*, 44; Turgut Kut, "Dârüttibâa," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/10.

¹⁸ 18. yüzyılda basılan eserler ile ilgili yapılmış olan tezden yararlanılarak karşılaştırılma yapılmaktadır. Bkz. Keziban Gündüz, *18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Basılan Eserlerin Kitap Sanatları Bakımından İncelenmesi*, (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014) 97.

Resim 1: H.1200 (M.1786) tarihli *İrabü'l-Kafiye* adlı eserin unvan sayfası

El yazmalarında geleneksel tezhip sanatının önemli tezyin örneklerinden biri olan taç tezhibinin, baskı eserlerde izlerini görmek mümkündür. İlk basılan eserlerin üzerinden neredeyse 80 yıl geçmesine rağmen, eserlerin estetik ve sanatsal etkisi hala canlılığını korumaktadır. Bu etkiler, özellikle H.1223 - M. 1808 tarihli *Tuhfe-i Vehbi* adlı eserdeki başlık süslemesinde belirgin bir şekilde görülmektedir. Başlık süslemesinde hurde rumi, palmet, zarif yapraklar, sap ve penç motifleri ile süslenmiş bitkisel bir kompozisyon kullanılmıştır. Bitkisel motiflerin uyum içinde yer aldığı bu kompozisyon, estetik bir bütünlük sağlamaktadır. Üstelik bu bitkisel düzenlemenin üzerinde zarif dandanlar yer almaktadır. Dandanların üzerinde ince işlemeli bitkisel motiflerin bulunduğu tığlar yükselmektedir. Kalıp olarak basılmış olan başlık bezemesinin içindeki eser ismi ise müteharrik harfler ile basılmıştır. Yazının etrafı geometrik ve bitkisel motiflerden yararlanılarak bezenmiştir. Ayrıca yazının dört kenarına yıldız motifleri yerleştirilmiştir. Unvan sayfasının ve bezemelerin etrafı ise cetvel ile sınırlandırılmıştır (Resim 2). Ayrıca bu unvan sayfası başlık süslemesinin benzeri Müteferrika Matbaasında basılan H.1145 - M.1732 tarihli *Füyûzât-ı Mıknâsiyye* adlı eserde de görülmektedir (Resim 3). Başlık süslemesinde kullanılan tığlar *Tuhfe-i Vehbi*'ye göre daha uzun yapılmış ve bu eserin isminin olduğu bölümde farklı bezemeler kullanılmıştır.

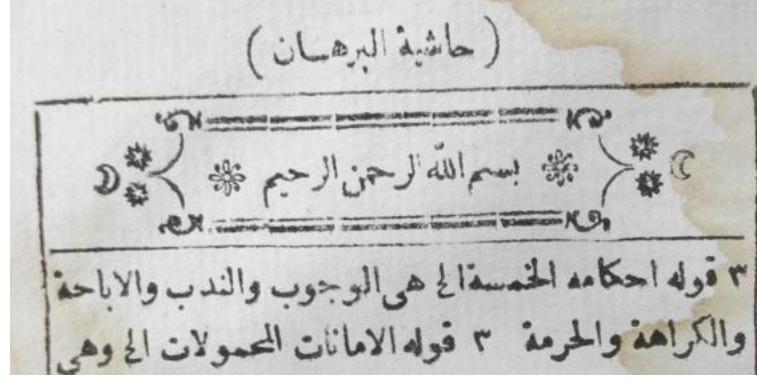
Resim 2: H.1223 (M.1808) tarihli *Tuhfe-i Vehbi* adlı eserin unvan sayfası bezemesi

Resim 3: H.1145 (M.1732) tarihli *Füyûzât-ı Mıknâsiyye* adlı eserin unvan sayfası bezemesi (Kut, "Dârüttbâa", 52)

Klasik üslupta yapılan diğer bir unvan sayfası ise H.1221 - M.1807 tarihli *Haşiyetü'l-Bürhan (Lehu Eydan)* adlı eserde yer almaktadır. Diğer unvan sayfalarına göre daha sade bir tasarıma sahiptir.

Sayfanın en üst bölümünde, yazı alanı dışında eserin adı müteharrik harflerle parantez içinde basılmıştır. Bismelenin üst ve alt kısmı cetvel çizgileriyle çevrelenmiştir; yan tarafları penç, sap, yaprak ay ve yıldız motifleriyle süslenerek tamamlanmıştır. Başlık bezemesi oldukça sadedir ancak unvan sayfası olduğu bellidir (Resim 4).

Resim 4: H.1221 (M.1807) tarihli *Haşiyetü'l-Bürhan (Lehu Eydan)* adlı eserin unvan sayfası bezemesi

2.2. Rokoko Üslubundaki Unvan Sayfaları

Farklı dönemlerde ve coğrafyalarda ortaya çıkan çeşitli süsleme tarzları ve ekolleri sanatın gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Bu süreçte, dönemler arası etkileşimler ve kültürel alışverişler yeni tarzların ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Türk sanatçıların da 18. yüzyılda tezyinat alanında önemli bir rol oynadıkları görülmektedir. Avrupa'nın Barok, Ampir ve Rokoko üslupları, Osmanlı tezhip sanatında kendine özgü bir yer edinmiş ve bu etkileşim sonucunda "Türk Rokokosu" adı verilen yeni bir tarz doğmuştur.¹⁹ Bu yeni tarz, geleneksel Türk süsleme motiflerinin yanı sıra Avrupa'nın zarif ve kıvrak çizgilerinin senteziyle şekillenmiştir. Böylece tezhip sanatında dikkat çekici bir estetik ortaya çıkmış, bu da Türk süsleme sanatının varlıklı ve zengin mirasını daha da arttırmıştır.

Barok ve rokoko tarzlarının karakteristik özellikleri olan kurdeleler, doğal dallar ve yapraklar, aşırı süslemeler ve kıvrımlar, lale, gül gibi büyük ve karışık çiçek motifleriyle yapılan süslemelerin yanı sıra vazolu veya vazosuz tek veya buket halinde çiçeklerin kullanımı²⁰, Avrupa sanatının Türk sanatında ki etkisini açıkça göstermektedir. Bu süreç hızla yayılarak 18. ve 19. yüzyıl Türk sanatında belirgin bir hâkimiyet kurmuştur.²¹ Lale döneminin de içinde yer aldığı 18. yüzyılda Avrupa sanatının, klasik dönem tezhibini giderek etkisi altına almaya başladığı açıkça görülmektedir.

18. yüzyılın etkisinin sürdüğü bu dönemde barok ve rokoko tarzı bezemelerle süslenmiş vazolar, sepetler ve saksılar gölgelendirme teknikleriyle üç boyutlu bir görünüm elde edebilmek için

¹⁹ Özkeçeci - Özkeçeci, *Türk Sanatında Tezhip*, 49; Akar - Keskiner, *Türk Süsleme Sanatlarında*, 21; Cahide Keskiner, *Türk Süsleme Sanatlarında Stilize Çiçekler, 'Hatai'* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 2.

²⁰ Özen, *Türk Tezhip Sanatı*, 9-10.

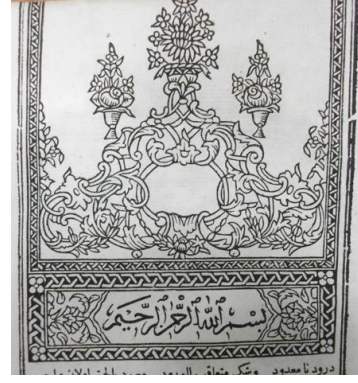
²¹ Melehat Barik, *Barok Dönemi Levha Tezyinatı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 32.

özenle işlenmiştir. Bu süslemeler arasında çiçekler, zarif çiçek buketleri, kıvrımlı kurdeleler, fiyonklar ve çeşitli C ve S kıvrımları dikkat çekmektedir.²²

1800-1815 yılları arası basılmış olan eserlerden ulaşılabilen 24 eserin 19 adetinde rokoko üslubunda başlık süslemsi görülmektedir. Elde edilen 19 eserin farklı kopyaları ve ciltleriyle birlikte toplam 33 nüshasının analizi yapılmaktadır. Bahsi geçen 33 nüshanın aynı veya benzer kompozisyonlarla unvan sayfası düzenlemeleri olduğu gibi birbirinden farklı unvan sayfası düzenlemeleri de bulunmaktadır. Bu kitaplarda 6 farklı unvan sayfası kompozisyonu uygulanmıştır. Bu nedenle eserlerin incelemeleri çalışmamızda ayrı ayrı değil de, kullanılan kalıplar üzerinden yapılmıştır. Genel olarak, eserlerin unvan sayfası düzenlemeleri, ½ oranlı simetriye dayalı kompozisyonlarla oluşturulduğu dikkat çekmektedir. Bu düzenlemelerde 18. ve 19. yüzyıl rokoko üslubunun karakteristik özellikleri gözlemlenmektedir. Gösterişli detaylar kıvrımlı süslemeler ve zarif desenler bu unvan sayfası düzenlemelerine estetik bir zenginlik katmaktadır.

Aynı kalıp kullanılarak başlık bezemeleri oluşturulan H.1215 - M.1800 tarihli *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye fi Şerhi'l-Vasiyye-i Muhammediyye -Birgivi Şerhi* adlı eser ile H.1219 - M.1804 tarihli *Vasıf Tarihi* adlı eserin unvan sayfalarının başlık süslemeleri incelendiğinde barok ve rokoko tarzının izleri belirgin bir şekilde görülmektedir (Resim 5). Başlık süslemesinin iki kenarına yerleştirilen arasuyu süslemesinde yıldız motifi kullanılmıştır. Arasuyunun dış kenarı cetvel ile belirlenirken, iç kenarında ise kuzu süslemeleri ile zenginleştirilmiş bir bordür bulunmaktadır. Başlık süslemesinin üst kısmında dar bir sepet içinde yer alan ayçiçeği ve yaprak motiflerinden oluşan bir buket bezemesi göze çarpmaktadır. Sepetin üst kısmı kurdele ile süslenmiştir. Sepet bezemesinin her iki yanına yerleştirilen vazolar, içindeki çiçek buketleriyle birlikte başlık bezemesine canlılık katmaktadır. Özellikle vazolar, sol tarafından ışık vuruyormuş gibi gölgelendirilmesi, süslemede üç boyutlu bir etki yaratmasına yardımcı olmaktadır. Bunun dışında başlık bezemesinin genelinde kıvrımlı yaprak ve sap desenlerinden oluşturulmuş bir kompozisyon dikkat çekmektedir. Bezemenin merkezinde bulunan yazı paftasının içerisine kitabın ismi basılmıştır. Basmelenin bulunduğu bölümün etrafı geçme kuzu süslemesiyle çevrelenmiş ve köşelerine dört yapraklı çiçek motifi yerleştirilmiştir. Bu detaylar süslemeye dinamizm ve canlılık katmaktadır. İç bölümünün ortasına besmele yazıldıktan sonra, yazının her iki kenarı hatayi motifi ve farklı ebatlarda yapılmış yapraklar ile bezenmiştir. Bu özenli süslemeler, başlık bezemesinin görsel olarak etkileyici ve estetik bir yapıya sahip olmasını sağlamaktadır. Aynı kalıbın kullanıldığı diğer bir eser olan *Vasıf Tarihi'nde ise* eserin başlık bezemesinin kompozisyonunda farklılıklar görülmektedir (Resim 6). *Vasıf Tarihi'de* arasuyu süslemesi kullanılmamış, onun yerine sadece kuzu süslemesiyle yapılmış bordür bulunmaktadır. Ayrıca yazı paftasının içerisi boş bırakılmıştır

²² Kaya Üçer - Münevver Üçer, *Lale-i Münevverân* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2006), 139.

Resim 5: H.1215 (M.1800) tarihli *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye fi Şerhi'l-Vasiyye-i Muhammediyye -Birgivi Şerhi* adlı eserin başlık bezemesi

Resim 6: H.1219 (M.1804) tarihli *Vasıf Tarihi* adlı eserin başlık bezemesi

Aynı kalıp ile basılan başlık süslemesi kompozisyonlarından biri, 4 farklı eserin 13 kopyasında kullanılmıştır. Bu eserlerin farklı tarihlerde basılmış olmalarına rağmen, aynı kalıbın kullanıldığını görmek dikkat çekicidir. Aynı kalıp kullanılan eserler şunlardır; H.1216 - M.1801 tarihli *Lehçetü'l-Lügat*, H.1217 - M.1802 tarihli *Tercüme-i Sıhah-ı Cevheri (Lügat-i Vankuli)* I. cildi, H.1218 - M.1803 tarihli *Tercüme-i Sıhah-ı Cevheri (Lügat-i Vankuli)* II. cildi ve H.1230 - M.1815 tarihli *El-Okyanüsü'l-Basit fi Terüme-i el-Kamusi'l-Muhit (Tercüme-i Kamus)* adlı dört eserdir. Ayrıca 18. yüzyılda basılmış olan bazı kitaplarda da aynı kalıbın kullanıldığı görülmektedir.²³

Bu eserlerin başlık bezemelerinde barok-rokoko üslubunun etkisiyle şekillenen bitkisel ve palmet motiflerinin hakim olduğu bir bezeme grubu düzenlemesi yapılmıştır. Oluşturulan bu kompozisyon, eserler arasında belirgin bir birlik ve uyum sağlarken, aynı zamanda dönemin sanat anlayışını ve estetiğini yansıtmaktadır. Başlık bezemesinde kullanılan süsleme detaylarında ise başlık bezemesinin dış kenarı cetvel ile sınırlandırılmıştır ve arasuyu süslemesinde bordürü saran yapraklar bulunmaktadır. Merkezde yer alan yazı paftasının her iki yanında vazö şeklindeki motifler içerisinde şukufe tarzı buketler dikkat çekmektedir. Diğer taraflarda ise genellikle bitkisel ve palmet motifler ile oluşturulan bezemeler yer almaktadır. Ayrıca, yazı paftası içerisine kitap ismi basılan tek eser *Lehçetü'l-Lügat*'tır ve yazılar arasında boşluk olmaması nedeniyle yazının kalıp ile basıldığı anlaşılmaktadır. Diğer eserlerde bu bölüm boş bırakılmıştır. Unvan sayfasının besmele bölümünün her iki kenarında geometrik tarzda oluşturulmuş geçmeler yer almaktadır (Resim 7). Eserler arasındaki farklılıklardan bir diğeri de, *El-Okyanüsü'l-Basit fi Terüme-i el-Kamusi'l-Muhit (Tercüme-i Kamus)* adlı eserin başlık bezemesinin kenarlarına yerleştirilen arasuyunun dış kenarında bulunan kuzu süslemesi ile yapılmış bordürdür. Diğer eserlerin bezemesinde bulunmayan bu bordür geçmeler kullanılarak yapılmıştır (Resim 8).

²³ 18. yüzyılda basılan eserlerin kitap sanatı olarak değerlendirilmesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Gündüz, *18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Basılan*.

Resim 7: H.1216 (M.1801) tarihli *Lehcetü'l-Lügat* adlı eserin başlık bezemesi

Resim 8: H.1230 (M.1815) tarihli *El-Okyanusü'l-Basit fî Terüme-i el-Kamusî'l-Muhit (Tercüme-i Kamus)* adlı eserin başlık bezemesi

El yazmalarında süsleme, daha çok eserin sahibinin ya da sipariş verenin sosyal statüsüne ve mali durumuna bağlı olarak yapılmıştır.²⁴ Ancak, bu durum sadece yazma eserler için geçerli değildir; matbu eserlerde de benzer bir uygulama görülmektedir. Özellikle bazı eserlerde, unvan sayfalarının sonradan renklendirilmeye çalışıldığı dikkat çekicidir. Bu, eserin değerini ve estetik görünümünü artırmak amacıyla yapılan bir girişim olabilir. H.1222 - M.1807 tarihli *Tercüme-i Burhan-ı Katı* adlı eserin unvan sayfası incelendiği zaman benzer bir durumla karşılaşılmaktadır. Eserin unvan sayfası basıldıktan sonra pembe, sarı, kahverengi, mavi ve turuncu renkleri kullanılarak itina ile renklendirilmiştir (Resim 9). Eserin unvan sayfasının başlık süslemesi H.1214 – M.1799 tarihli *Tibyân-ı Nafi'der Tercüme-i Burhân-ı Katı* adlı eserin unvan sayfasına benzemektedir (Resim 10). Her iki kitap aynı eserin farklı tarihlerde basılmış kopyasıdır. Muhtemelen aynı kalıp ile basılmış da olabilir. Kullanılan başlık bezemesi 18. ve 19. yüzyıl rokoko üslubunu yansıtmaktadır. Bezemenin etrafını çevreleyen bordür süslemelerinde aynı dönemin karakteristik bitkisel motifleri kullanılmıştır. Arasuyu deseni ise stilize edilmiş çiçek ve “S” kıvrımlı dalların bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Bu birleşimlerin aralarında bitki motifleri kullanılmıştır. Arasuyunun her iki kenarında kuzu süslemeleri ile yapılmış bir bordür bulunmaktadır. Başlık bezemesinin en üst kısmında geniş bir sepet içinde gül ve yaprak motiflerinden oluşmuş bir buket süslemesi bulunmaktadır. Buketin her iki yanında ise birer vazo içine yerleştirilmiş çiçek buketleri dikkat çekmektedir. Ayrıca başlık süslemesinin genelinde geniş kıvrımlı yaprak motiflerinden oluşturulmuş bir kompozisyon göze çarpmaktadır. Merkezde yer alan yazı alanının üst tarafında kafes şeklinde taranmış madalyon formunda bir bezeme kullanılmıştır. Başlık bezemesi, desenin sağ tarafından ışık vuruyormuş hissi uyandırmak ve üç boyutlu görünüm kazandırmak için gölgelendirme amaçlı karalama çizgilerle desteklenmiştir. Ayrıca besmele ile yazı paftasındaki kitap ismi müteharrik harfler ile değil kalıp ile basılmıştır.

²⁴ F. Çiçek Derman, “Yazma Eserlerde Tezhib Sanatı”, *Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi, 1987), 63.

Resim 9: H.1214 (M.1799) tarihli *Tibyân-ı Nafi'der Tercüme-i Burhân-ı Katı*' adlı eserin başlık bezemesi

Resim 10: H.1222 (M.1807) tarihli *Tercüme-i Burhan-ı Katı* adlı eserin renklendirilmiş başlık bezemesi

İncelenen 24 eserden 2 tanesinin unvan sayfasının kompozisyonunun benzer olduğu görülmektedir. Bu 2 eserden birinin 3 farklı kopyasına ulaşılmıştır. Bu 3 kopya ile birlikte toplam 4 kitabın unvan sayfası muhtemelen aynı kalıp ile basılmıştır. Bunlar H.1215 - M.1800 tarihli *Şerh-i Tuhfe-i Vehbi*'nin üç kopyası (Resim 11) ile H.1216 - M.1801 tarihli *Sübha-i Sıbyan* adlı eserlerdir (Resim 12). Bu eserlerin unvan sayfasının başlık bezemeleri simetri düzeninde oluşturulmuştur. Merkezde vazo içerisine yerleştirilmiş iri kıvrımlı yaprak motifleri ile stilize çiçek motiflerinden oluşturulmuş bitkisel bezeme buketi yer almış ve bu bölüm cetvel ile sınırlandırılmıştır. Yapılan bezemeye gölgelendirme yapılarak desenin boyutlu görünümü sağlanmıştır. Bezemenin üst bölümünün orta ve iki kenarında ise "C" ve "S" kıvrımlı geçme dal bezemeleri, bezemenin her iki kenarında da çift kollu geometrik desen ile yapılmış bordür bulunmaktadır. Aynı desen besmelenin iki kenarını süslemek için de kullanılmıştır. Kompozisyonun tamamı karakteristik rokoko üslubuyla yapılmıştır. *Sübha-i Sıbyan* adlı eserin diğer nüshalardan farkı ise yazının ve bezemenin kenarlarında çift kollu bordür bulunmamasıdır.

Resim 11: H.1215 (M.1800) tarihli *Şerh-i Tuhfe-i Vehbi* adlı eserin başlık bezemesi

Resim 12: H.1216 (M.1801) tarihli *Sübha-i Sıbyan* adlı eserin başlık bezemesi

Bir diğer başlık bezeme kalıbı incelendiğinde, farklı yıllarda basılmış olan 8 eserin 12 nüshasının yine benzer motiflerle düzenlenmiş olduğu görülmektedir. Bu eserler, H.1217 - M.1802 tarihli *Mecmûat-ül Mühendisîn*, H.1217 - M.1802 tarihli *Usulu Hendese- Kitab-ı Tahrir-i Usul-i Öklidis*, H.1219 - M.1804 tarihli *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediye fi Şerhi'l-Vasiyeti'l-Muhammediye Li'l-*

Birgivi, H.1220 - M.1805 tarihli *Feraidü'l-Fevaid Fi Beyani'l-Akaid (Amentu Şerhi)*, H.1220 - M.1805 tarihli *Tuhfetü'l-Avamil (Şerhu Avamil li'l-Birgivi)*, H.1220 - M.1805/06 tarihli *Nuhbe-i Vehbi (Nuhbe-i Latif)*, H.1221 - M.1806 tarihli *ed-Dürerü'l-Müntehabatül-Mensure fi Islahil-Galetatil-Meşhure*, H.1223 - M.1808 tarihli *Feraidü'l-Fevaid Fi Beyani'l-Akaid (Amentü Şerhi)* isimli eserlerdir. Bu eserlerin unvan sayfalarında kullanılan başlık bezemesi, genel olarak rokoko üslubunda yapılmıştır. Bezemenin merkezine ise stilize gül motifi yerleştirilmiştir. Bu gül motifinin etrafında uçuşan sapsaların üzerinde yapraklar ve çiçek motifleri yer almaktadır. Bezemenin üst bölümü ise ters ve düz şeklinde yerleştirilen yaprak motifleriyle sonlandırılmıştır (Resim 13). Eserlerin bazılarının başlık süslemelerinde küçük farklılıklar görülmektedir. Bu farklılıklar besmelenin ve bezemenin etrafına yapılan bordürlerdeki detaylarda ortaya çıkmaktadır. Genel olarak, başlık bezemelerinin rokoko üslubundaki zarif detayları ve stilize motifleri, eserlerin unvan sayfalarına estetik bir değer katmaktadır (Resim 14).

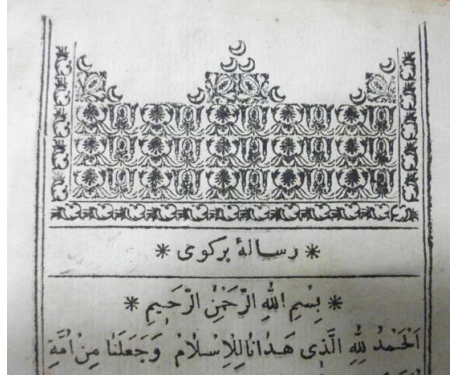

Resim 13: H.1220 (M.1805) tarihli *Feraidü'l-Fevaid Fi Beyani'l-Akaid (Amentu Şerhi)* adlı eserin başlık bezemesi

Resim 14: H.1221 (M.1806) tarihli *ed-Dürerü'l-Müntehabatül-Mensure fi Islahil-Galetatil-Meşhure* adlı eserin başlık bezemesi

Unvan sayfasında başlık süslemesi kullanılan bir diğer eser H.1218 - M.1803 tarihli *Risale-i Birgivi*'dir (Resim 15). Rokoko üslubunda yapılan kompozisyon diğerlerinden farklılık göstermektedir. Stilize motiflerin hakim olduğu bezemede, motifler örüntü şeklinde düzenlenerek kompozisyonda bir bütünlük oluşturulmaya çalışılmıştır. Desenin en üst bölümüne farklı yönlere bakan ay motifleri yerleştirilmiştir. Bu motifler, eserin estetik tasarımına hareketlilik katarken, rokoko üslubunun zarif ve süslü özelliklerini de yansıtmaktadır. Bu ana desen oluşturulduktan sonra, desenin kenarlarına arasuyu deseni olarak stilize yaprak motifleri dizilmiştir. Bu motifler, başlık bezemesinin çevresine zarif bir sınır oluşturarak görsel dengeyi sağlamaktadır. Son olarak, başlık bezemesi yine bir cetvel ile sınırlandırılarak tamamlanmıştır. Kitap ismi ile besmele arası bir cetvel ile ayrılmıştır ve bu yazıların her iki kenarına da yıldız motifi konulmuştur.

Resim 15: H.1218 (M.1803) tarihli *Risale-i Birgivi* adlı eserin başlık bezemesi

2.3. Geometrik Düzenle Yapılmış Unvan Sayfaları

İslam sanatının belirgin özelliklerinden biri olan geometrik tezyin, Türk tezyinatında büyük bir öneme sahiptir. Bu sanat anlayışı, sade geometrik formların ustaca birleştirilmesiyle ortaya çıkan desenlerle kendini göstermektedir.²⁵

İslam kültüründe geometrik süslemenin çeşitli tekniklerde ve malzemelerde yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu kullanım alanlarından biri de yazma kitapların süslenmesidir.²⁶ Yazma eserlerdeki tezyinlerin matbu eserlerde de devam ettirilmeye çalışılması, kültürel mirasın korunması ve aktarılması amacıyla önemli bir adımdır. Ancak dikkat çeken bir nokta şudur ki, matbu eserlerdeki geometrik motiflerin, yazma eserlere kıyasla daha az özenle yapıldığı gözlemlenmektedir. Bu durum, endüstriyel üretim sürecinin getirdiği standartlaşma ve hız etkisiyle ilişkilendirilebilir. Yazma kitaplardaki el işçiliğinin zarif dokunuşu ve detaylı bezemelerin yerini, matbu eserlerde daha basit ve az detaylı desenler almıştır. Bununla birlikte, her iki türdeki süsleme geleneği de İslam sanatının zenginliklerini ve estetik anlayışını yansıtmaktadır.

Eserlerde geometrik motiflerin bazen bitkisel motiflerle bir araya getirildiği gözlemlenmektedir. Ancak bu tarz kompozisyonlarda genellikle geometrik motiflerin yoğunlukta olduğu dikkat çekmektedir.²⁷ Özellikle geometrik üslubun kullanıldığı eserlerde, bu durum oldukça belirgindir. İncelenen 3 eserin unvan sayfalarındaki başlık süslemelerinde geometrik motiflerin ağırlıklı olduğu görülmektedir.

İncelemiş olduğumuz dönemde geometrik desenlerle yapılmış unvan sayfalarının başlık bezemelerine 3 farklı eserde rastlanılmaktadır. Bu eserler; H.1220 - M.1805/06 tarihli *Nuhbe-i Vehbi* (*Nuhbe-i Latif*), H.1221 - M.1806 tarihli *Târîhu Acâibi'l-Asar Fi't-Teracim Ve'l-Ahbar* ve H.1223 - M.1808 tarihli *Tahkiku'l-Makam Ala Kifayeti'l-Avam Fi İlmi'l-Kelam*'dır. Bu eserlerin benzer tarzda yapılmış olan bezemeleri, genellikle içi dolu veya boş daire, kare, üçgen, baklava dilimi gibi geometrik formların ustaca birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu geometrik formlar arasına yerleştirilen bitkisel motifler ve sonlandırma olarak kullanılan tığlar kompozisyonda dengeli bir estetik

²⁵ Özen, *Yazma Kitap Sanatları Sözlüğü*, 21; Akar - Keskiner, *Türk Süsleme Sanatlarında*, 20.

²⁶ Yıldız Demiriz, *İslam Sanatında Geometrik Süsleme*, (İstanbul: Yorum Sanat ve Yayıncılık ŞTİ, 2004), 7.

²⁷ Akar - Keskiner, *Türk Süsleme Sanatlarında*, 20.

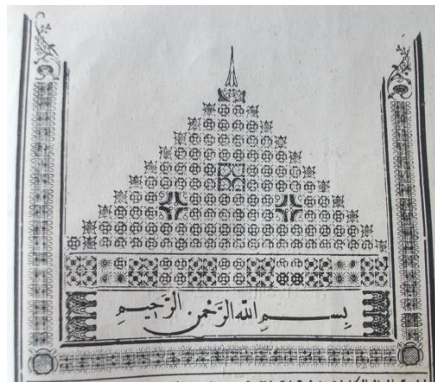
oluşturmaktadır. Bu detaylar, eserlerin unvan sayfalarının titizlikle tasarlandığını ve ustaların geometrik ve bitkisel motiflerin uyumunu sağlamak için özenle çalıştıklarını göstermektedir. Bu sayede, unvan sayfaları hem göze hoş gelen bir görünüme sahip olurken hem de geleneksel sanatın izlerini taşımaktadır (Resim 16, 17).

Resim 16: H.1220 (M.1805/06) tarihli *Nuhbe-i Vehbi (Nuhbe-i Latif)* adlı eserin başlık bezemesi

Resim 17: H.1221 (M.1806) tarihli *Târîhu Acâibi'l-Asar Fi't-Teracim Ve'l-Ahbar* adlı eserin başlık bezemesi

H.1223 - M.1808 tarihli *Tahkiku'l-Makam Ala Kifayeti'l-Avam Fi İlmi'l-Kelam* adlı eserin başlık bezemesine yakından bakıldığı zaman, başlığın geometrik düzeninin aslında dört yapraklı çiçekler ile oluşturulduğu görülmektedir. Dört yapraklı çiçekler kendi aralarında çapraz çizgilerle birleştirildiği için geometrik bir desen hissi uyandırmaktadır. Bunun yanında süslemenin içinde geometrik desenler de kullanılmıştır. Bitkisel motiflerin geometrik desenlerle bir araya getirilmesi, başlık süslemesinin dikkat çekici bir estetiğe sahip olmasını sağlamıştır. Dolayısıyla bu başlık süslemesi hem bitkisel hem de geometrik motiflerin ustalıkla bir araya getirildiği başka bir örneği temsil etmektedir. Bezemenin arasuyu olarak geometrik desenler kullanılmış fakat en üstüne de “S” ve “C” kıvrımlı bitkisel bir bezeme yerleştirilerek süsleme tamamlanmıştır. Bu süsleme, bitkisel bezeme ile geometrik desenlerin uyumlu bir şekilde kullanılarak başlığın görsel çekiciliğini arttırmakta ve başlık süslemesinin dengeli bir kompozisyon sergilemesini sağlamaktadır (Resim 18).

Resim 18: H.1223 (M.1808) tarihli *Tahkiku'l-Makam Ala Kifayeti'l-Avam Fi İlmi'l-Kelam* adlı eserin başlık bezemesi

Sonuç

Çalışmamızın sınırlarını belirleyen 1800-1815 yılları arasındaki el yazması eserlerde, özellikle cilt, zahriye ve serlevha sayfaları, en göz alıcı süslemelerin yer aldığı alanlar olarak öne çıkmaktadır. Bu sayfaların dışında bazı eserlerde unvan sayfalarının da süslediği gözlenmiştir. Bu gelenek matbu kitapların bazılarında devam ettirilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle, bir eserin unvan sayfasının başlık süslemesinin sonradan renklendirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Ancak bu çabanın, matbu eserlerin estetik ve sanatsal değerini arttırmada tam olarak başarılı olduğu söylenemez. Yazma eserlerdeki süsleme işçiliği detaylı bir şekilde gerçekleştirilirken, matbu eserlerde bu süreç daha basit ve kolay bir şekilde yapılmaktadır. Bu nedenle matbu eserlerin süslemeleri, el yazması eserlerin sunduğu görsel zenginlik ve estetik değere tam olarak ulaşamamıştır.

Bu dönemde basılmış olan matbu eserlerin unvan sayfalarında kullanılan üsluplar incelendiğinde, klasik tezhip, rokoko üslubu ve geometrik düzenle yapılan üsluplar olmak üzere üç ana kompozisyonun kullanıldığı tespit edilmiştir. Diğer taraftan 18. yüzyılda matbu eserlerde sıklıkla tercih edilen klasik tezhip üslubuna bu dönemde nadiren rastlanılmıştır. Bununla birlikte Batı etkisi olan rokoko tarzı üslupların bu zaman diliminde oldukça büyük bir rağbet gördüğü dikkat çekmektedir. Elde edilen 24 eserin farklı ciltleri ve nüshalarıyla birlikte incelenen toplam 38 kitaptan sadece 2'sinde klasik üslup tarzında yapılmış başlık bezemesi bulunmaktadır. 24 eserin 19'unda ve bu 19 eserin 33 nüshasında ise rokoko üslubuyla yapılmış 6 farklı kalıbın kullanıldığı başlık bezemesi yer almaktadır. Ayrıca geometrik düzenle yapılan üsluplara da 3 farklı eserde rastlanmış olup, bu eserlerde geometrik desenlerin birbirinden farklı şekillerde uygulandığı görülmektedir. Ulaşılabilen eserlerin geneline bakıldığı zaman başlık bezemelerinin ½ oranlı simetrik düzenlemelerle oluşturulduğu görülmektedir.

18. yüzyılda bazı eserlerin başlık bezemeleri kitap içeriğini yansıtırken, 1800-1815 yılları arasındaki dönemin başlık süslemelerinde böyle bir uygulama karşımıza çıkmamaktadır. Bazı eserlerde kitap ve besmele müteharrik harfler ile basılırken, bazılarında ise kalıp olarak basıldığı görülmektedir.

Kullanılan kalıp açısından esere bakıldığı zaman ise unvan sayfası kompozisyonlarının benzerlik gösterdiği eserlerde, genellikle aynı kalıpların kullanıldığı tespit edilmektedir. Bu eserlerin bezemeleri üst üste getirilerek karşılaştırıldığı zaman aynı kalıptaki hataların diğer baskılarda da tekrarlandığı ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- Akar, Azade - Keskiner, Cahide. *Türk Süsleme Sanatlarında Desen ve Motif*. İstanbul: Tercüman Sanat ve Kültür Yayınları, 1978.
- Barik, Melahat. *Barok Dönemi Levha Tezyinatı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

- Baysal, Jale. *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1968.
- Bektaşoğlu, Mustafa. *Anadolu'da Türk İslam Sanatı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Beydilli, Kemal. "Matbaa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/105-110. Ankara: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2003.
- Beydilli, Kemal. *Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997.
- Demiriz, Yıldız. *İslam Sanatında Geometrik Süsleme*. İstanbul: Yorum Sanat ve Yayıncılık ŞTİ, 2004.
- Derman, F. Çiçek. "Tarihimizde Mushafın Bezenmesi". *Diyanet İlmî Dergi* 46/4 (2010), 137-144.
- Derman, F. Çiçek. "Yazma Eserlerde Tezhib Sanatı". *Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu*, Elazığ: Fırat Üniversitesi, 1987.
- Duran, Gülnur. "Serlevha". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/567-569. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Durmuş, Büşra Tosun. "Matbaa Teknolojisinin Osmanlı Devletine Giriş ve Koşulları ve Tartışmalar". *e-gifder Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi* 5/2 (2017), 950-968.
- Ersoy, Osman. *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*. Ankara: Güven Basımevi, 1959.
- Gündüz, Keziban. *18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Basılan Eserlerin Kitap Sanatları Bakımından İncelenmesi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Kabacalı, Alpay. *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*. İstanbul: Literatür Yayınları, 2000.
- Kabacalı, Alpay. *Türk Kitap Tarihi*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1989.
- Keskiner, Cahide. *Türk Süsleme Sanatlarında Stilize Çiçekler, 'Hatai'*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Kınık, Mustafa. "İbrahim Müteferrika ve Yayımladığı İlk Kitaplar", *Kalemîşi* 2/4 (2014), 23-40.
- Kut, Turgut. "Dârü'ttîbâa," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/10-11 İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Küçükcan, Berrin. "Dünden Bugüne Matbaanın Serüveni". *Leman Şenalp'e Armağan*, (2006), 155-172.
- Öcal, Orhan. *Kitabın Evrimi*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1971.
- Özdemir, Fatma. "Coğrafya Alanında Hazırlanmış Resimli İlk Matbu Kitaplar ve Resimlerin İncelenmesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (2020), 509-534.
- Özdemir, Fatma. "Tıp ve Sağlık Konulu Resimli İlk Matbu Kitaplar ve Resimlerinin İncelenmesi", *Ibad Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (2022), 50-69.

- Özdemir, Fatma. *Osmanlı Dönemi Matbu Kitaplarda Resim Kullanımı (1729-1850)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Özen, Mine Esiner. *Tezhip Sanatından Örnekler*. İstanbul: Özen Kitabevi, 2007.
- Özen, Mine Esiner. *Türk Tezhip Sanatı*. İstanbul: Gözen Kitap ve Yayınevi, 2003.
- Özen, Mine Esiner. *Yazma Kitap Sanatları Sözlüğü*. İstanbul: İ.Ü. Fen Fakültesi Döner Sermaye işletmesi Prof. Dr. Nazım Terzioğlu Basım Atölyesi, 1985.
- Özkeçeci, İlhan - Özkeçeci, Şule Bilge. *Türk Sanatında Tezhip*. İstanbul: Seçil Ofset, 2007.
- Toderini, Gimabatista. *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*. çev. Rikkat Kunt, İstanbul: Yayın Matbaacılık, 1990.
- Topdemir, Hüseyin Gazi. *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Üçer, Kaya - Üçer, Münevver. *Lale-i Münevverân*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2006.